

Studia Ethnologica Hungarica IX.

Tárgy, jel, jelentés

Szerkesztette Pócs Éva

L'Harmattan

Tárgy, jel, jelentés

„Tárgy és folklór” konferencia Vaján,
2005. október 7–9-én

Szerkesztette: PÓCS ÉVA

L'Harmattan
PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék
Budapest, 2008

Az emlékezet tárgyiasítása és társadalmi használata Kolozsváron

A múlt és a jelen idősíkjainak különválása problematikusként tételeződik a mindenkori társadalomban. A múlt egy időkontinuum, amelyet folyamatosan rostál az elmúlás, létét az idő sajátos természete veszélyezteti. A múlt fenntartására, rögzítésére szolgál az időnek a térre való leképzése. Tanulmányomban ennek a vizsgálatát szeretném elvégezni, persze korántsem árnyalva a téma minden aspektusát. A kutatást egyetlen városra, Kolozsvárra, ezen belül pedig főként a kollektív emlékezetkonstruálás egyik eljárására, az emléktábla-állításra szűkítettem.

Az emlékezet fizikai keretét jelentő közegnek, az emlékezet helyévé változott térnek és magának az emlékezetkutatásnak egyik kidolgozója Pierre Nora. Az emlékezetté vált hagyomány vizsgálatának nagyszabású vállalkozása az általa szerkesztett *Les lieux de mémoire* hétkötetes munka.¹ Provokatív tanulmányában, amelyben a fenti kutatás elméleti keretét is körvonalazza, az emlékezet eltűnéséről beszél: „Csak azért beszélünk annyit az emlékezetéről, mert már nincs.” A múlt és emlékezet folyamatoságának érzése a helyekbe költözött át. „Helyei vannak az emlékezetnek (*lieux de mémoire*), mivel nincs már valódi közege az emlékezetnek (*milieux de mémoire*).”²

A vizsgálódások előtt szükségesnek tartom a tér használati fogalmának a behatárolását. A tér egyrészt fizikailag látható, vizuálisan érzékelhető tapasztalati keret, másrészt pedig számolhatunk a tudatban erre ráépülő mentális vázzal, mentális térrel. Az emlékezet szempontjából a tér az emléktartalom folytonosságát biztosítja, amely megmaradásának feltétele és optimuma.

A múlt megjelenítése, láthatóvá tétele mindig a fizikai térben zajlik. A vizsgálat során azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a kollektív emlékezet terei nem ölelik fel az adott város – jelen esetben Kolozsvár – teljes területét. Ez annak a hipotézisnek a bevezetését hozza magával, mely szerint a város területe nem funkcionál homogén dimenzióként. Ezért szükséges megvizsgálni azt, hogy hova, milyen terekbe kerülnek az emléktáblák, emlékművek, milyen tereket alakítanak ki.

Edward T. Hall proxemikai elmélete szerint a tér teremtése, használata, szervezése, a térhez való viszony és a térben való viselkedés nem tudatosan betartott szabályoknak felel meg, azok értelmében történik.³ Általánosságban elfogadható a tér rejtett dimenzióiról szóló elmélete, azonban az emlékezet tereinek létrejötténél

¹ Nora 1984–1992.

² Nora 1999, 142.

³ Hall 1987.

nem a spontán viselkedés a mérvadó, ebben az esetben nagyfokú tudatosságról van szó.

Az emlékterek kialakítása a széles nyilvánosságnak szól, az emlékterek szerveződésénél elsősorban a nyilvános és privát terek kialakulásának mozgását kell szemügyre vennünk. A mindennapi fizikai terek nem homogének, más-más használati értékkel (és szimbolikus jelentéssel) bírnak. Jürgen Habermas, aki a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásait vizsgálja, modelljében a közsféra nyilvános szférává és magán-szférává való szétválásáról beszél.⁴ A nyilvános szféra mindenki számára hozzáférhető, mindenki által megélhető, a nyilvánosságnak számító idő- és térkategóriát jelent. Ezzel szemben a magán-szféra csupán az egyes individuumok által használt és uralt, a nyilvános szférától elhatárolt entitás marad. A szférák ezen szétválása, oppozíciója a fizikai és virtuális (mentális) terek esetében is megmutatkozik, nyomon követhető. Mindez a gyakorlatban, a „beélés” gesztusában válik láthatóvá és az értelmezés számára megragadhatóvá.⁵ A különböző emlékterek tulajdonképpen a hozzájuk való viszonyulásból, a velük való azonosulásból jönnek létre. A kollektív emlékezet szempontjából a nyilvánosság tere érdekel bennünket elsősorban.

Az emlékezet sosem marad meg az emlékezetpszichológiában ismert tudattartalomnak, a múlttól megszerkesztett tudás igyekszik láthatóvá, fizikaivá válni, tulajdonképpen ebben van a változatlan megmaradásának garanciája. Jan Assmann ezt úgy fogalmazza meg, hogy az emlékezetnek „helyszínekre van szüksége és térbeliesítésre hajlik”,⁶ az emlékezés tereket alakít ki és rendez át. A szerző éppen a térbeliesítést nevezi meg mindenfajta *mnemotechnika* (értelemtárolás, -felelevenítés, -közvetítés) legősibb, legeredetibb eszközének.⁷ Minden csoport, együttélő etnikum sajátos módon köti a személyközi érintkezésekben közös helyszínekhez a maga sajátos emlékeit. De mit is jelent az emlékezet térhez kötése? Hogyan értelmezhető az, hogy egymás után kerülnek fel az emléktáblák? Mi történik ezáltal, milyen a tér szerveződése?

Az emléktáblák a nyilvános (és kvázi-nyilvános) terekbe kerülnek. Illetve nem kerülnek, hanem *elhelyezik* őket. Maga a kifejezés is arra utal, hogy az emléktáblák *helyekké* válnak, az emlékezés helyeivé változtatják a megjelölt teret. Kolozsvár esetében is így *helyezik* az emléktáblákat a közterekre, a forgalmasabb utak és fontosabb bekötő mellékutcák épületfalaira, a különböző intézményekre, és – minthogy mindezek jórésze a belvárosban található – ezáltal a központot foglalják le az emlékezés céljaira.

Az emléktáblák jelentős része ebben a nyilvánosnak számító térrészben található. Ez alapján egyrészt arra lehet következtetni, hogy itt zajlottak le azok az események, amelyek a lakosság számára emlékeztetésekké maradtak, hogy ez számít a történelem és a kultúra helyszínének, hogy Kolozsvár itt éli meg a múltját. Az emléktáblák gyakorisá-

⁴ Vö. Habermas 1971.

⁵ Biró et alii 1991, 47.

⁶ Assmann 1999, 40.

⁷ Assmann 1999, 60.

ga a központban másrészt azt a következtetést is maga után vonja, hogy a szimbolikus térszervezés szempontjából a központ ily módon való hangsúlyossá tétele is fontos.⁸

Habár az imént az emlékkonstruálás alanyait rejtettként, legalábbis anonimként mutattam fel, jól körülírható csoportok, érdekek, szándékok működtetik a kollektív emlékezetet. Michel Foucault diskurzus-elméletének felyázolása érthetőbbé teszi a problémát. A szerző *diskurzus*ként értelmezi a társadalmi beszédmódokat és megállapítja, hogy a történelemben szüntelenül harc folyik érte, „a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani”.⁹ A diskurzusért és a diskurzus eszközeivel harc folyik. A diskurzusok pedig nem nyitottak mindenki számára, az őket birtokló személyek nem engedik meg mindenkinek a diskurzusokhoz való hozzáférést: „a diskurzus nem minden területre egyformán nyitott, nem mindenhová lehet behatolni; vannak szigorúan tiltott (megkülönböztető és megkülönböztetett) területek”.¹⁰ A fenti elmélet értelmében az emlékéllítés, a múltból való beszélés diskurzusnak tekinthető, amelyért a kollektív emlékezetet befolyásolni, felügyelni szándékozók (hatalmi) csoportjai, a *diskurzustársaságok* versengenek.

Az utca a múlt jelené válásának színhelye, a „múltat megmutató tér”.¹¹ A múltra és eseményeire való, emléktábla általi emlékezés pedig az amúgy semleges nyilvános teret is tagolja. Az emlék pedig mindig a felidézett események szempontjából valóságos vagy valóságosnak hitt terekhez kötődik. A folyton jelen időben élők számára a teret felosztja ünnepi, legalábbis kiemelt és profán részekre. Minden emlékéllítés, mementó kiharásít, megjelöl egy-egy darabot a profán térből. A mitikus vagy mitizált múlt ezáltal befészkelődik a jelen fizikai világába, megpróbál együtt élni a profánnal, ezáltal az emberi tudatot is modellálja. De miként is képződik meg a múlt? Hogyan válik a múlt fizikaivá, jelenlévővé?

Nemcsak az emlékezet térbeliesítése, hanem a tér időbeliesítése is zajlik az emlékéllítés során. Az emlékezés helyei a jelenben létező terek. Ez a jelen világa, a most élők világa. A mementók közvetítenek a történelem és a személyes világ között. Ebbe a világba hozzák be az emléktáblák a dicső múlt, a megtörtént eszmék, a már nem létezők, a nagy halottak történelmét. Ezek az emléktáblák ennek a jelenben lévő térnek az idődimenziói: történetiséget visznek az állandóan jelen lévőbe. A mementó nemcsak térbeli, hanem időbeli dimenzióvá is kezd válni. Itt szükséges megvizsgálni, hogy miként lesz a térnek ideje, hogyan akkumulálja a tér az időt. A tér időbeli dimenzióba való áthajlását vizsgálva az emlékezet kódolásának formájából kell kiindulnunk.

Az archaikus, organikus közösségekben az emlékezetet a szóbeli hagyomány volt hivatva megőrizni, az írott kultúra és a város emlékezete pedig felszámolta az oralitást. A népköltészetből ismert ciklikus időt, a múlt egyidejű, freskószerű ábrázolását a té-

⁸ A centrum periferiával szembeni elsőbbségének hatalmas szakirodalma van. A centrum számít a kultúra terének, a nem-kultúra periféria területével szemben. Bővebben lásd Yamaguchi 1990.

⁹ Foucault 1998, 51.

¹⁰ Foucault 1998, 60.

¹¹ Kapitány–Kapitány 2000, 78.

nyek rögzítése, az objektivizált emlékezés intézménye, hagyománya leépíti és rendszerezi. A variativitása miatt bizonytalan múltkép az emléktábla általi emlékezésben már invariatívává válik – legalábbis igyekszik olyanként mutatkozni. A szóbeli hagyomány egy-egy eseményt köthet több időponthoz, helyszínhez vagy szereplőhöz is, az írásbeli hagyomány azonban türelmetlen a változatokkal szemben.

Az írott szónak feladata, hogy bátyaként szolgáljon a virtuális rombolással szemben.¹² Az írás rögzíti, kimerevíti, következképp megőrzi az eseményeket. Ami írva van, azt már nem lehet elfelejteni, az írás lehetetlenné teszi a felejtést, mert dokumentálja a tényeket. Tóth István György megállapítja, hogy az írásbeliség széleskörű elterjedésével átalakul az idő és tér képzete. Az idő „kiegyenesedik”, az oralitás ciklikusságra való hajlamosságát, a bizonytalan körvonalú időfogalmat az írásbeliséghez kapcsolódó, számszerűen mért és behatárolt idő váltja fel.¹³ Az írásbeliség kialakulásával párhuzamosan átalakult az emberek gondolkodásmódja, mentalitása is: „csökkent a szóban átörökített tudásnak, az öregek emlékezetének tekintélye, és megnövekedett az írásban megörökített dolgoké”.¹⁴ Az így tárolt tudás presztízsét növelte ellenőrizhetőségük.

Az írással az időnek csak egy dimenziója lehet, a linearitás¹⁵. Az emlékeztető szövegek, az emléktáblák így a tér idejét, történetét mesélik el. Arról szólnak, hogy itt vittek véghez nagy dolgokat, itt laktak híres személyiségek. Tudunkra adják, hogy ugyanabban a térben élünk, amely Magyarország egyik legnagyobb királyának, Hunyadi Mátyásnak a szülőhelye volt, ahol Bocskai István, Erdély fejedelme is járt, ahol I. és II. Apafi Mihály fejedelmek éltek. De évszázadokkal később. Ezekre a nagy időbeli távolságokra is rádöbrent az írás, a múlt emléktábla általi kimerevítése.

A múlt megképződését tehát az írott és ezáltal tárgyiasult szöveg is elősegíti. Az emléktáblák által közölt, továbbított tartalmak és maga az emléktábla általi emlékezés szokása is az írásbeliséghez kötődnek.¹⁶ Hiszen az írás természetéhez tartozik, hogy az eredetileg az oralitás szintjén létező eseményeket a fizikai és vizuális térbe helyezi át. A nyilvánosságba kihelyezett emlék maga válik így térré, s bizonyos szövegek pedig állandó emlékeztetőkké.

Az emléktábla térként viselkedik. Egyrészt azzal, ahogy a tér egy darabját jelöli meg: „ennek a háznak az erkélyéről szólott...”, „în această casă a locuit...”,¹⁷ „e házban volt szállva...”, „ebben a házban kezdette meg előadásait...”, „aici în fostul restaurant...”,¹⁸

¹² Lapointe 1997, 14.

¹³ Tóth 1996, 104.

¹⁴ Tóth 1996, 7.

¹⁵ Jan Assmann a *rituális koherencia*, a kulturális értelem „ismétléskényszerének” *textuális koherenciával* való felváltásaként értelmezi a társadalmak emlékezetének ezt az írás nyomán megjelenő természetét (Assmann 1999, 88–89).

¹⁶ Ezt támasztja alá Gyáni Gábor is, amikor az írott kultúra termékeiként határozza meg az emlékhelyek formai heterogenitását (intézmények, topográfiai pontok, tárgyak és objektumok, kulturális alkotások és társadalmi szokások). Gyáni 2000, 82.

¹⁷ 'ebben a házban lakott'

¹⁸ 'itt, az egykori vendéglőben'

„aici au căzut...”¹⁹ stb.; másrészt pedig, ahogy a szöveg önmagára mint tárgyra utal: „ez a kő tétetett...”, „piatră de aducere-aminte”²⁰, „állította...”, „felkutatta és visszaállította...”, „megjelölte...”, „această placă a fost dezvelită...”²¹ stb. Az írással rögzített, kimerevített események a szövegen kívüli világ számára pedig állandóan jelenlévőként, közlő félként adóttak.²² A fizikai térbe kikerült, emlékeztető szövegekben megjelenített események mindenki számára hozzáférhetővé, kollektív tudássá válnak.

Az emléktáblát a szakirodalom egy része a *tereptárgyak* közé sorolja,²³ a puszta fogalom által is jelezve, hogy ezek az emlékeztetők a bejárható életvilág, az egyének által beélt terep szerves részeit képezik. Az idegenek, kívülről érkezők az emléktáblákat elsősorban a városra jellemző látványosságként, a város heterogenitásához tartozóként ismerik meg. Ulf Hannerz megállapítása szerint egy város heterogenitását éppen az szolgáltatja, hogy az újdonság, a meglepetés erejével, kiugró jellegzetességként tud hatni a belső sokféleség, hogy elszédít a várakozások újabb és újabb végtelensége, melynek tárgyi eszközeként értelmezhetjük jelen esetben a múlt megjelenítésének módját, mint helyhez kötött látványosságát.²⁴

A térré vált idő, a térbe kihelyezett emlékezet az idővel akar dacolni. Az 1450-től máig, Kolozsváron állított és általam fellelt emléktábla (kb. 230) ennek jegyében jött létre: „emléketek (...) megtartjuk majd végtelen időkig”, „örök emlékül...”.

A térszervezés folyamata azonban nem zajlik minden feszültség nélkül. Minden társadalmi-politikai rendszer vagy változás próbál megkapaszkodni az adott térben. Erre felhasználja a fizikai terek mozgatójának lehetőségeit, megpróbálja beépíteni magát a társadalom fizikai terébe. Keresi a saját legitimizációjának múltbeli forrásait, amelyeket megpróbál kivetíteni, ráépíteni a fizikai térre. Az újabb rendszerek számára azonban az előző rendszer által megjelenített múlt értéktelenné, nemkívánattá válik. A múlt lecserélésének, megváltoztatásának a fizikai világban is nyomai lesznek. Azaz az új rendszer újrendezi, átépíti a teret.²⁵ Ennek érdekében a korábban fontosnak tartott, de most nem aktuális történelmi reprezentációkat igyekszik megszüntetni, láthatatlanná tenni. Ezekkel szemben az új rendszer merőben más, a maga számá-

¹⁹ 'itt estek el'

²⁰ 'emlékeztető kő'

²¹ 'ezt a táblát állította'

²² Vö. Ong 1998, 261.

²³ Vö. Kapitány–Kapitány 2000, 74–79; Oláh 2000a, 108.

²⁴ Hannerz 1999, 97–99.

²⁵ A kollektív emlékezet megalkotásáért, a múltért folyó harc természetesen önmagában nem áll meg. A múltért folytatott küzdelemmel. Ezzel kapcsolatos elemzéseket bővebben találunk a téma szakirodalmában: Fejős 1996; Mannová 2002; Péter 2003 vagy a Bodó Julianna által szerkesztett kötet (Bodó 2000) esetelemzéseinek többsége: Bodó 2000; Bodó–Biró 2000; Biró–Oláh 2000; Gagy 2000a; 2000b; Oláh 2000a. Az emlékéllátás, emlékeztető gyakorlat mentén szerveződő térteremtési igény mellett számolhatunk még a kollektív emlékezet kialakításáért folytatott küzdelem/törekvés más formáival is, mint amilyen a tér elnevezése: pl. a földrajzi tér megnevezése, az utcanevezés (Holló 1995), intézménynevekben jelentkező, mint az iskola-nevezés esete is (Oláh 2000b). A kolozsvári helyzetet a Feischmidt Margit–Brubaker, Rogers szerzőpáros (1999) és Szabó Árpád Töhötöm (2004) vizsgálta.

ra fontos interpretációkat jelenít meg.²⁶ Az újabb változás tehát egy más, új történelmet hoz be a jelenbe. Ezzel igyekszik a korábbi felszámolni.

A tér megépítése, újraépítése körül konfliktusok adódnak interetnikus környezetben, mint amilyen Kolozsvár is. A történetileg változó diskurzuspolitikák, a rivális etnikumokat képviselő – de azon belül is szerveződő – diskurzustársaságok szimbolikus harca tereket teremt vagy számol fel. Nem céлом most az emlékéllítés/térteremtés korszakainak teljes bemutatása, csupán néhány, a fentiek bizonyítására szolgáló esetet értelmeznék.²⁷

1848. március 15-én Magyarországon kitört a Habsburg-ellenes forradalom. A forradalmárok egyik követelése a Magyarország és Erdély uniója volt. Az uniót kimondó erdélyi országgyűlés emlékét csak 1898-ban, a kiegyezést követő korszakban lehetett térbeliesíteni. Ekkor került a Redut falára az emléktábla: „AZ ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉS / ITT HATÁROZTA EL AZ / UNIO / LÉTESÍTÉSÉT MAGYARORSZÁGGAL / 1848. MÁJ[us]. 30. / A FÉLÉVSZÁZADOS ÉVFORDULÓRA / EMELTETTE AZ EMLÉKTÁBLÁT / AZ EGYETEM IFJÚSÁGA / 1898. MÁJ. 30.”²⁸ A forradalom és szabadságharc emléke megszűnt tabutéma lenni. Bem József, 1848-as tábornok „győzedelmes bevonulásának” és megszállásának történetét kivetítették a jelen terére. A honvéd (magyar) szabadságharcosok közül a „bitófán vértanúhalált szenvedett” Tamás András alezredestől és Sándor László őrnagyról emlékezik meg név szerint.²⁹

Erdély 1918-as Romániához való csatolását egy másik (román) etnikus diskurzus megerősödése is követte. Az új (román) hatalom az előző (magyar) rendszerre utaló reprezentációk közül többet láthatatlanná tett. Eltüntette az unió létrejöttéről szóló emléktáblát és helyébe a Memorandum-perre³⁰ emlékeztetőt helyezte: ÎN ACEASTĂ CLĂDIRE A AVUT LOC / ÎN MAI 1894 / PROCESUL MEMORANDIȘTILOR / „Existența unui popor / nu se discută, se afirmă”.³¹ Ez volt Kolozsvár első román nyelv-

²⁶ Maurice Halbwachs szerint is a társadalom a körülményeknek és az idő múlásának megfelelően – különböző módon képzel el a múltat: módosítja konvencióit. („La société, suivant les circonstances, et suivant le temps, se représente de diverses manières le passé: elle modifie ses conventions.” Halbwachs 1925, 377.) A szerző kollektív emlékezetről alkotott elméleteit lásd még: Halbwachs 1997. Tzvetan Todorov is hasonló véleményen van: minden új vezetőség idején átírják a történelmet. („On réécrit l’Histoire à chaque changement d’équipe dirigeante.” Todorov 1995, 10–11).

²⁷ A korszakok meghatározása mesterséges. A korszakváltásokat mindig csak meghaladottként, utólagos nézőpontból lehet szemlélni. Odo Marquard szerint a korszakhatárok felépítése (sőt: lebontása, áthelyezése), az idő „behatárolása” alapvető antropológiai igény, „határszükséglet” kifejeződése (idézi Kulcsár-Szabó 2000, 90).

²⁸ Löwy–Demeter–Asztalos 1996, 88.

²⁹ Löwy–Demeter–Asztalos 1996, 185–187.

³⁰ A román kisebbség panaszlevélben kért politikai jogokat, valamint nemzetének kijáró intézményeket (anyanyelvi oktatás, törvénykezés stb.). A Habsburg-hatalom a mozgalomban résztvevőket elítélte.

³¹ „Ebben az épületben zajlott le 1894 májusában a Memorandum-per. „Egy nép léte nem vita tárgya, az önmagát jelenti ki” (vö. Löwy–Demeter–Asztalos 1996, 90).

vű emlékeztetője. Ez már az új, a román múlt hangsúlyos megjelenését jelentette a közössé lett térben. Az 1849-es magyar szabadságharc térbeli nyomait is felszámolni igyekezett az új hatalom. Mindez az 1849-es események eltérő megítélése miatt: a magyarok és románok ellenfélként éltek meg a szabadságharcot. Ez az (1918 utáni) időszak tehát, amikor az emlékéállítás etnikus jegyekkel kezdett feltöltődni. Ezért főleg a magyarok által állított, és az etnicitás kódjaival értelmezett emléktáblák váltak teressé az új jelen számára.

A 2. világháború korszaka ebben a térben a magyar diskurzust tolta előtérbe. A Magyarországhoz visszacsatolt Észak-Erdély „kis magyar világa” visszaállított néhány emléktáblát. Eltüntetésüket (terület)sértésként értelmezte. A szabadságharcban elesettek emlékére állított és később a román hatalom által leromboltatott emlékművet visszaállította, és további két emléktáblával egészítette ki. Az egyik szöveg az emlék újraállításáról szól: „BARBÁR KEZEKTŐL LEDÖNTÖTT EZEN / EMLÉKET FELKUTATTA ÉS VISSZAÁLLITOTTA / A 25. ÖNÁLLÓ LÉGVÉDELMI GÉPÁGYU- / ÜTEG 1941. AUGUSZTUS 10-ÉN.” A másik emléktábla a fogadalom, a múlt iránti kegyelet megerősítése: „VÉRTANUSÁGTOK MEGSZENTELT HELYÉN / EMLÉKETEK E KÖBETŰK ŐRZIK. / DE MAGYAR SZÍVBEN JOBBAN, MINT A SZIKLA / MEGTARTJUK MAJD VÉGTÉLEN IDŐKIG.”³² Az utóbb állított emléktáblákat a második világháború után tüntették el, az emlékmű többi részét a 89-es rendszerváltozás után számolták fel a látható térből.³³ Az unió létrehozásáról szóló táblát is visszaállították a 2. világháború alatt, amit a későbbi román korszak tüntetett el végleg a fizikai térből. Ma ismét a Memorandum-per emléke hagy nyomot ezen a helyen.

A monarchia emlékét a kommunista hatalom igyekezett felszámolni a térből. Eltüntették azokat az emléktáblákat, amelyek császárok, királyok, fejedelmek neveit tartalmazták. A proletariátusra építő rezsim térképét más emlékezetet volt hivatva formálni: a munkásosztály hősei (Brenner Béla, Ilie Pintilie, Józsa Béla), a fasizmus áldozatai és ellenállói, a kommunista értekezletek, marxista értelmiségiek, vasutasstrájkok stb. emlékezetek. Az új, 1989-cel kezdődő demokratikus rendszer számára az előbbi történelmi reprezentációk nem nyújtották sem a legitimizációt, sem az otthonosság érzetét. Ezért az elértéktelenedett, hitelét veszített múlttól az új rendszer szabadulni igyekezett. Szintén a térrendezéshez folyamodott. Eltüntette a kommunista diktatúra térbeli nyomait. Ezek nagy része politikai jellegű mementó volt, amelyek most, nemcsak hogy aktualitásukat veszítették, hanem egyenesen kompromittálódva, ezért irtandóvá, egy tévesen értelmezett múlt terhelő bizonyítékaiává váltak.

Amint a példák egy részéből látható volt, a magyar és román diskurzusok a kollektív emlékezet újraalkotásáért szimbolikus harcba keverednek. Két etnikum él ebben a közös térben. A történelmi múltjuk azonban eltérő módon megítélt, így az együtt

³² Lőwy–Demeter–Asztalos 1996, 189.

³³ Lőwy–Demeter–Asztalos 1996, 189–190.

élő etnikumok múltról szóló reprezentációi nem fedik egymást. A nyilvános szférában két különböző történelmi emlékezet küzd egymással, „a közös, de mégis különféle-képpen megélt múlt két párhuzamos emlékezete”.³⁴ Kétféle történelmi emlékezet, két ellentétes világ, következőképpen a múlt két erőteljes, egyidejű, de eltérő – sőt ellentétes – értelmezése, más szempontú interpretálása adott. A múlt, a jelenből megítélt események eltérő jellegéből adódik az, hogy a magyarok és a románok másnak állítanak emléket. Interetnikus konfliktusok oka lesz a történelmi emlékezet kialakításáért folyó igyekezet, a teret formálni akaró törekvés.

Az utóbbi másfél évtizedben megugrott az emlékállítások száma. Adataim alapján³⁵ 69 emléktáblát állítottak, ebből mindössze 7 magyar, a többi román. A magyar nyelvűek főként templomokban, plébániák udvarán nyertek elhelyezést – a helyi vezetőség nem engedélyezte a publikusabb térben –, míg a román elit által emeltek a város utcáin, közterein. Mindez a tény a magyar mementók szakralizálódását, legalábbis az intímabb emlékterek kialakításának igényét jelenti. Anélkül, hogy különösebben belemennék a jelen korszak emlékállításainak taglalásába, megállapítható, hogy a megemlékezésekből kiszorulnak és kizáródnak a magyarok, ennek az etnikumnak csekélyebb jelenleg a hozzáférési lehetősége a történelmi múltjáról való diskurzusok kezeléséhez. A román elit és hatalom, ha nem is egyedülként, de erőteljesebben veszi birtokba a múltról való beszélést és ezzel a szimbolikus térteremtés lehetőségét.

A szimbolikus térharc alapos elemzésébe nem bocsátkozom. Röviden elmondható ami a fentiek során vázolt eljárásokkal jellemezhető: emlékteret építenek ki és bontanak le. Ha a térbeliesítésnek az emlékezés felel meg, akkor a tér felszámolásának, eltüntetésének a felejtés.³⁶ Igen, a felejtés is kulturális viselkedésnek számít: a múltról való reprezentáció használatának mellőzését jelenti. Rudolf Burger provokatív írásában azt állítja hogy a „mítoszokat kedvelő huszadik század [...] szakított a nem-emlékezés civilizáló hagyományával, és újra érvényessé tette a »sosem feledjük!« archaikus tézisént mint morális elkötelezést”.³⁷ Az emlékezést és az ezzel járó térszervezést a felejtéstől való félelem is működteti.

³⁴ Mannová 2002, 28.

³⁵ Az adatgyűjtés a városban található emléktáblák felkutatását, fotózását, leírását jelentette. Az 1989 után állított emléktáblákból a kiegészítő forrásként hasznosított Lówy–Demeter–Asztalos szerzőtrió munkája csak néhányat tartalmaz, a nehezebben megközelíthetőkből egyáltalán nem, így itt (is) főleg a magam – részleges – adataira támaszkodhatom.

³⁶ Bár Tzvetan Todorov szerint az emlékezetnek nem a feledés az ellentéte. A szerző értelmezésében a szembenálló terminusok inkább a *megőrzés* és az *eltörlés* (feledés), az emlékezet mindig és szükségképpen közvetítő a kettő között. („Il faut d’abord rappeler une évidence: c’est que la mémoire ne s’oppose nullement à l’oubli. Les deux termes qui forment contraste sont l’effacement (l’oubli) et la conservation; la mémoire est, toujours et nécessairement, une interaction des deux.” Todorov 1995, 14).

³⁷ Burger 2001, 92. A vitairat recepciójához lásd: Ignatow 2001; Meier 2001; Pelinka 2001; Revel 2001.

Írásom végén jelezni szeretném, hogy a kutatás még a kezdeti fázisában tart. Így több probléma megválaszolása még hátra van: milyen múltból való tudást hoz létre az irányított emlékezés? Az évtizedekig folyó történelem- és térszervezésnek milyen mentális eredményével számolhatunk? Milyen lett ez az agyonkeresztelt világ, a szimbolikusan átstrukturált Kolozsvár? Milyen tér és történelem lesz a meghatározó az etnikumok számára?

Barna Gábor a kolozsvári utcanév-használatot vizsgálva megállapítja, hogy a kolozsvári hivatalos (román) utcanévadás mellett látenszen él a magyar névhasználat, azaz a valóságos mögött egy eltérő mentális világ. A magyar és román etnikumok nem veszik figyelembe a másik fél reprezentációját, azt profánként kezelik, illetve ütköznek a térbe kihelyezett szimbólumok etnikus tartalmai. Tehát egyazon térbeli valósággal, de két különböző mentális világgal számolhatunk. Ugyanazon valóság mögött „egy másik tájtörténet, egy másik történelem, egy másik történelemszemlélet, egy másfajta identitás húzódik meg”.³⁸ Ez az etnikus terek mentális modellezésének lehetőségére vonatkozó megállapítás a kolozsvári kollektív emlékezet(ek) szerveződésének szempontjából hipotetikusnak számít, további vizsgálatok szükségesek a bizonyítására.

Az emléktáblák a múlt tárgyai, de a jelenben léteznek. Ez a kijelentés közhelyszerű, amíg nem figyelünk fel arra, hogy az emléktáblákon megörökített eseményekre, akkor is „emlékeznek”, azaz a múlt tárgyiasított reprezentáció akkor is „emlékeztetnek”, amikor már nem léteznek a valóságban. Így a látható (és láttatott) múlt a szimbolikus identitás része lesz. Akkor válik érdekessé számunkra ennek a kollektív tudatnak a működése, amikor a fizikai térből eltűnik a tábla, eltüntetik ezt a történelmi reprezentációt, de a spontán emlékezetben megmarad. A kolozsvári magyar lakosság egy része tudja, hogy az Unió (Memorandum) utca 21. szám alatt szavazták meg az unió létrehozását Erdély és Magyarország között, hogy ebben az épületben Johannes Brahms, Joachim József és Liszt Ferenc muzsikált egykoron, hogy Liszt egy ehhez közeli épületben szállt meg az emlékezetes esemény alatt. Azt is tudni vélik, hogy II. Rákóczi György, Erdély fejedelme itt sebesült meg Kolozsvár határában, hogy Tamás András honvéd ezredes itt halt vértanúhalált, hogy I. Ferenc József császár megszállt a Bánffy-palotában, bár a valóságban már nem utal rá semmi. Az érintett helyeken már rég nincsenek erről tanúskodó emléktáblák. Az emléktárgyak által megjelenített múlt, képviselt tartalom az emléktárgyak fizikai felszámolása, a térből való eltüntetése után a tudatban még tovább él.

Hogyan is *van* ez? Azaz: hogyan *nincs*? Emlékeznek arra, ami nem létezik. Benne van még a tudatban, de nincs már meg a valóságban. Eltűnik a valóságból, de tovább él a kollektív tudatban. Az új jelen, az új valóság pedig nem törli el, nem rontja ennek az emlékezetnek a hitelét és létjogosultságát: ezt a tovább élő ismeretet, emléket nem befolyásolja a valóságban már másképp megjelenített, képviselt történelem.³⁹ Az et-

³⁸ Barna 2000, 696.

³⁹ A hiedelmek szerveződésével rokon: ennek az ismeretnek, tudásnak sincs (még a) visszaigazolható pontja a valóságban. Ez a tudás is egy lehetséges valóságot, világot alakít (modellál), egy világról való gondolkodásmódot határoz meg. Ez a tudás is a reális világ mellett és attól

nikumok mentális térképén nem az új és ellentétes reprezentációk élnek, hanem a régié maradnak meg. Így azok lesznek meghatározóak a mentalitás szempontjából. Itt – a szövegelmélet terminusát kölcsön véve – az empirikus értékekkel rendelkező reprezentációk *extenziójával*⁴⁰ számolhatunk, amelyek a valóságos világ összetevőinek alternatíváit képezik.

Egy másik eset, amikor a néhai, a múltnak állított emlékművek/emléktárgyak forgalmazására képeslapok, képeskönyvek, városalbumok szolgálnak. Ezek alapján tudják a kolozsváriak, hogy hol sebesült meg II. Rákóczi György, hol állott a Kárpátok Őre, milyenek voltak a honfoglaló magyarok szobrai a Fellegváron. A nem létező, de a múltat megjelenítő emléktárgyaknak az emlékével, azaz a reprezentációk reprezentációjával kell számolnunk ebben az esetben.

Mi az, ami csak ott van, és mi az, ami látható? Mi az, amit elfogadnak, és mi az, amiről legfeljebb csak tudomást vesznek a kolozsváriak? A nemzetiségi identitás számára mi a létező? Mindez látható volt az ünneplési gyakorlatok vizsgálata során. A román elit által állított szobrok, emléktáblák koszorúzásában a helyi magyarság nem vesz részt. Ezt az emlékezetet a helyi román hatalom hozta létre és ő is ápolja. Az 1989 után állított emléktáblák nagyrészt már eleve az etnicizálódás jegyében jöttek létre, a román és magyar lakosság közé szimbolikus határt képezve. A magyar etnikum nem tudja és nem is akarja felvállalni Kolozsvár történelmének, emlékezetének ezt az erőszakos értelmezését. Időnkívüliségben él ebből a szempontból a két etnikum: egyik sem fogadja el a másik jelenlétét a térben, mindegyik a maga megalkotta reprezentációkhoz menekül, és csak azokat fogadja el valóságosnak. Ehhez hozzájárul az a tény is, hogy nincsen egy olyan emlékmű a városban, ami a teljes Kolozsvárt reprezentálná, amellyel mindkét etnikum azonosulni tudna.

Összegzőképpen azt mondanám el, hogy a fenti vizsgálat során főként az emlékezet térbeli aspektusa érdekelt. Kiemeltem az írás szerepét, mint a múlt megképzésének, az idő tárgyasításának/térbeliesítésének eszközét. Beszéltem az emlékezetnek a társadalmi-politikai változások és az interetnikus kölcsönhatások mentén szerveződő térépítések néhány alakzatáról. Nem tartottam feladatommak, és nem is szerettem volna a kolozsvári emléktárgyak kapcsán igazságról vagy valóságról, történelmi tényről beszélni. Fontosabbnak tartom azt megállapítani, hogy bár a vizsgált (jelentéses, szimbolikus) tárgyak és a reprezentált múlt a hatalmi diskurzusok homlokterébe kerülnek a politikai-szimbolikus tökéért folytatott harcban, mégis a kolozsváriak életvilágát szervezik. Ezek az emléktárgyak és maga az emlékezési kultúra is társadalom megtanulását teszik lehetővé.

függetlenül él (vö. Jakab 2003).

⁴⁰ Vö. Terestyéni 1992, 8–10.

Bibliográfia

ASSMANN, Jan

1999 *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz Kiadó.

BARNA Gábor

2000 Mentális határok – megduplázott világok. In Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklor – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*. II. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 689–701.

BIRÓ A. Zoltán – BODÓ Julianna – GAGYI József – MAGYARI Nándor László – MAGYARI VINCZE Enikő

1991 Mentális környezet. *Janus VIII/1*.

BIRÓ A. Zoltán – OLÁH Sándor

2000 Emlékmű – jelkép – identitás. Esettanulmány egy emlékmű újjáépítéséről. In Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfogalási eljárások a székelyföldi régióban*. Csíkszereda, Pro-Print, 63–82.

BODÓ Julianna

2000 Szempontok az ünneplési gyakorlat vizsgálatához. In uő. (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfogalási eljárások a székelyföldi régióban*. Csíkszereda, Pro-Print, 43–62.

BODÓ Julianna (szerk.)

2000 *Miénk a tér? Szimbolikus térfogalási eljárások a székelyföldi régióban*. Csíkszereda, Pro-Print.

BODÓ Julianna – BIRÓ A. Zoltán

2000 Szimbolikus térfogalási eljárások. In Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfogalási eljárások a székelyföldi régióban*. Csíkszereda, Pro-Print, 9–42.

BURGER, Rudolf

2001 Az emlékezéspolitika tévedései. Védőbeszéd a feledés mellett. *Európai Szemle XII/3*: 81–93.

FEISCHMIDT Margit – BRUBAKER, Rogers

1999 Az emlékezés politikája: az 1848-as forradalmak százötven éves évfordulója Magyarországon, Romániában és Szlovákiában. *Replika 37*: 67–88.

FEJŐS Zoltán

1996 Kollektív emlékezet és az etnikai identitás megszerkesztése. In Diószegi László (szerk.): *Magyarságkutatás 1995–96. /A Magyarságkutatás könyvtára XX./* Budapest, Teleki László Alapítvány, 125–141.

FOUCAULT, Michel

1998 A diskurzus rendje. In uő: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Válogatta és fordította Romhányi Török Gábor. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 50–74.

GAGYI József

2000a Bernády-szobor bajlatta városban. In Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfogalási eljárások a székelyföldi régióban*. Csíkszereda, Pro-Print, 83–105.

2000b Emlékmű Máréfalván. In Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfogalási eljárások a székelyföldi régióban*. Csíkszereda, Pro-Print, 123–142.

GYÁNI Gábor

2000 Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó, 81–94.

HABERMAS, Jürgen

1971 *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

HALBWACHS, Maurice

1925 *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, Librairie Félix Alcan.

1997 *La mémoire collective*. Édition critique établie par Gérard Namer préparée avec la collaboration de Marie Jaisson. Paris, Albin Michel.

HALL, Edward T.

1987 *Rejtett dimenziók*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

HANNERZ, Ulf

1999 A világvárosok szerepe a kultúrában. *Replika* 38: 91–103.

HOLLÓ Szilvia Andrea

1995 Hősök és mondák az utcanévadásban. In Hofer Tamás (szerk.): *A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt” címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai*. Néprajzi Értesítő LXXVII: 221–250.

IGNATOW, Assen

2001 „Posztmodern” Kelet-Európa. *Európai Szemle* XII/3: 119–131.

JAKAB Albert Zsolt

2003 Emlék(táblák) és valóság(ok). *Korunk* XIV/3: 72–73.

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

2000 Az utca beszéde és viszonya a legitimitáshoz. In Balázs Géza – Voigt Vilmos (szerk.): *Jeles jogok – jogos jelek. Nyelvi jogok – társadalmi konfliktusok*. /Magyar szemiotikai tanulmányok 3./ Budapest, Magyar Szemiotikai Társaság, 73–118.

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán

2000 A „korszak” retorikája. (A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia.) In Bednancs Gábor – Bengi László – Kulcsár-Szabó Ernő – Szegedy-Masszák Mihály (szerk.): *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*. Budapest, Osiris, 90–105.

LAPOINTE, Roger

1997 Hagyomány és nyelv: a szóbeliség jelentése. *Pannonhalmi Szemle* V/2: 8–21.

LŐWY Dániel – DEMETER V. János – ASZTALOS Lajos

1996 *Köbe trt Kolozsvár. Emléktáblák, feliratok, címerek*. Kolozsvár, Nis.

MANNOVÁ, Elena

2002 Nemzeti hősoktól az Európa térig. A kollektív emlékezet jelenetei Komáromban, a szlovák-magyar határon. *Regio* XIII/3: 26–45.

MEIER, Christian

2001 Védőbeszéd egy másfajta emlékezőpolitika mellett. *Európai Szemle* XII/3: 95–97.

MEYER, Martin

2001 Aki megveti az emlékezőt. *Európai Szemle* XII/3: 99–102.

NORA, Pierre (szerk.)

1984–1992 *Les lieux de mémoire*. Tome I. *La république*, Tome II/1–3. *La Nation*, Tome III/1–3. *Les France*. Paris, Gallimard.

1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* 3: 142–157.

OLÁH Sándor

2000a Változatok rituális térteremtésre. In Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban*. Csíkszereda, Pro-Print, 106–122.

2000b Iskolanévadó ünnepségek. In Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térfoglalási eljárások a székelyföldi régióban*. Csíkszereda, Pro-Print, 143–160.

ONG, Walter J.

1998 Nyomatás, tér, lezárás. In Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest, Áron Kiadó, 245–267.

PELINKA, Anton

2001 „Csakhogy a helyzet itt most nem olyan.” *Európai Szemle* XII/3: 103–107.

PÉTER László

2003 Kollektív emlékezés mint politikai rítus. Esettanulmány az aradi vértanúkra való emlékezés kapcsán. *Pro Minoritate* Nyár: 114–129.

REVEL, Jean-François

2001 Pánik a tagadók oldalán. *Európai Szemle* XII/3: 109–118.

SZABÓ, Árpád Töhötöm

2004 Espaces visibles et invisibles à Cluj. In Verebélyi, Kincső (éd.): *Artes Populares 19*. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 23–40.

TERESTYÉNI Tamás

1992 Szövegelméleti tézisek. (A reprezentáció, a kommunikatív cselekvés és az informativitás szempontjai szövegek vizsgálatában.) In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 4. A verbális szövegek megközelítési aspektusaihoz*. Szeged, JGYTF, 7–33.

TODOROV, Tzvetan

1995 *Les abus de la mémoire*. H. n., Arléa.

TÓTH István György

1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

YAMAGUCHI, Masao

1990 Központ és periféria a kultúrában. *Jel-kép* 1–2: 94–104.

Studia Ethnologica Hungarica IX.

Kötetünk 18 tanulmányának java része a vajai Vay Ádám Múzeumban 2005 októberében tartott „Tárgy és folklór” címet viselő konferencia előadásainak tágabb keretekbe helyezett változata. A konferenciára – amelynek fő rendezője a Pécsi Tudományegyetem Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszéke volt – az ország minden területéről és a határon túlról (egyetemi tanszékekről, kutatóintézetekből és múzeumokból) érkezett folkloristák, múzeológusok, antropológusok előadásainak központi tematikája a jelképes tárgyakkal, illetve a tárgyak szimbolikájának a vizsgálata volt, elsősorban néprajzi-antropológiai, illetve folklorisztikai megközelítésben; tárgyként értelmezve a való világ minden létezőjét, az érzékelhető valóság bármely darabját vagy szeletét.

A változatos témák az ember és a tárgyi világ viszonyának egy-egy sajátos aspektusát képviselik: a szerzők a jelként, ikonként vagy szimbólumként valami mást (is) jelentő, valami „szellemi” többletet is hordozó objektumokat, jelenségeket, mindennapi környezetünk jelentést hordozó darabjait vizsgálták. Kiemelt szerepet kapnak a „hagyományos” szimbolikus rendszerek: rítusok, kultuszok, szimbolikus folklór-műfajok (például a varázsmesék) tárgyai, a rítusok tárgyi kellékeinek szimbolikája a lakodalmi fenyőtől a betlehemes-játék templom-építményén át a húsvéti tojásig; két bevezetőül közölt összefoglaló tanulmányunk is e tárgykörben mozog. Helyet kapott a kötetben a keresztény kultuszok tárgyi világának néhány darabja is: Szent Anna kultuszképei vagy a rózsafüzér; de megjelennek a hétköznapi élet (a ruházkodás, fonás-szövés, gyógyítás) szimbólumai, vagy a mágia és divináció jelképes tárgyai is, mint a mágikus védekezést szolgáló piros gyöngy, vagy a késő ókori Bizánc jósló szobrai, valamint a holttest mint az érintkezési mágia tárgya, vagy a boszorkányperek tárgyi bizonyítékainak szimbolikus tartalmai. A kutatók legifjabb generációja friss kutatási témákkal: a márkajelek (logók) szimbolikájának és az emlékezet jelképes tárgyi világának tanulmányozásával vesz részt a kötetben.

Szívesen ajánljuk könyvünket a humán tudományok művelőinek és rajtuk kívül is mindazoknak, akik a múlt és a jelen embere által tapasztalt, érzékelt tárgyi világ mélyebb megértéséhez keresnek kulcsot.

ISBN 978 963 236 110 9

4200 Ft

9 789632 361109